

Geografie & Schilderkunst: De onmetelijke eindeloosheid van Russische landschappen

Door: Henk Donkers

De West-Europese landschapsschilders uit de 19de eeuw maakten aantrekkelijke en overzichtelijke landschappen waarin het prettig toeven was. Hun Russische vakbroeders deden dat aanvankelijk ook, maar ontwikkelden al snel een heel andere stijl. Zij wilden het wezen van de Russische identiteit weergeven. Hun landschappen zijn kaal, eindeloos en desolaat, maar hebben ook iets sterks. Tot 2 mei zijn er 68 schilderijen te zien op een prachtige overzichtstentoonstelling in het Groninger Museum.

In grote delen van Rusland duurt het in het voorjaar erg lang voordat de winter echt voorbij is en de lente definitief begonnen. Vele weken, soms maanden gaan er overheen voordat alle sneeuw gesmolten is en de vorst uit de grond verdwenen is. In Siberië is de ondergrond zelfs permanent bevroren. De dooi is een periode waarnaar de Russen enerzijds uitzien omdat de lente erop volgt, maar anderzijds ook tegenop zien vanwege alle ongemakken. Want zolang de vorst in de grond zit, kan het dooiwater moeilijk weg, zijn de (onverharde) wegen onbegaanbaar en voelt de Rus op het platteland zich opgesloten in het hem omringende landschap. Dat was zo in de 19de eeuw en is op veel platteland nog steeds het geval.

Deze dooiperiode heeft de Russische landschapsschilder Fjodor Vasiljev treffend weergegeven op zijn schilderij *De dooi* (1871). Daarop loopt een grauwe gestalte, een man met een kind aan zijn hand over een landweggetje. Aan de plassen, aan de donkere sporen die een boerenkar in de beijsde, modderige weg heeft kunnen trekken en aan de bruine smurriesneeuw is te zien dat het al wat gedood heeft maar dat het dooiwater niet weg kan vanwege de bevroren ondergrond. Of de dooi doorzet is de vraag. Het waterige lentezonnetje heeft al wat kracht, maar donkere dreigende wolken voorspellen nieuwe sneeuwbuien. In de richting waarin de man loopt, zoeken roeken naar voedsel. Voor de Russen zijn deze vogels een teken dat de lente in aantocht is. Het beroemdste landschapsschilderij van Rusland, *De roeken zijn teruggekeerd* (1871) van Aleksej Savrosov, is eraan gewijd. Dit schilderij, dat ook in Groningen hangt en in Rusland in talloze variaties werd gereproduceerd, is veel uitbundiger. Er ligt nog sneeuw en er staan plassen dooiwater, bruin en grijs zijn nog de overheersende kleuren, maar de luchten zijn vriendelijker en vooral, de roeken zijn druk doende nesten te bouwen in de toppen van de nog kale berkenbomen. Bij Savrasov staat de lente op het punt door te breken, bij Vasiljev duurt dat nog even. Bij hem moet de winter nog ontdooien.

Baanbrekers

Vasiljev, die *De dooi* op 21-jarige leeftijd schilderde en twee jaar later overleed, behoort met Savrasov tot de baanbrekers in de Russische landschapsschilderkunst. Ook Michael Klodt behoort daartoe; hij maakte als eerste de uitgestrektheid en eindeloosheid van het Russische landschap tot thema in *Lange weg in de herfst* (1863) en later *Bebost vergezicht in de middag* (1878). Zij rukten zich los van de West-Europese tradities in de landschapsschilderkunst, waarin lieflijke, overzichtelijk gecomponeerde landschappen de

boventoon voerden. De mens beheerst of beheert er de natuur, en als hij daartoe niet in staat is, wordt de natuur eerder groots en ontzagwekkend afgebeeld, dan bedreigend. Vaak zijn het agrarische landschappen waar harmonie heerst en het plattelandsleven geïdealiseerd wordt. De eerste Russische landschapsschilders trokken naar Italië en schilderden ook van dit soort (vaak mediterrane) taferelen. En als ze Russische landschappen schilderden, idealiseerden ze het dorpsleven. Ook van hen zijn enkele werken tentoongesteld in Groningen.

De nieuwe generatie brak met deze stijl en ontleende haar onderwerpen direct aan de Russische natuur of aan de rauwe, grauwe alledaagse werkelijkheid van het Russische platteland. Mensen zijn (nagenoeg) afwezig; zo overweldigend, dominant en uitgestrekt zijn de landschappen. En als er wel mensen op voorkomen, zijn het eenzame figuren in een onmetelijke, eindeloze ruimte. De mensen hebben de landschappen nauwelijks naar hun hand kunnen zetten. En als er tekenen van menselijke aanwezigheid en invloed zijn, blijven deze tamelijk onbetekenend. De kerkjes verdwijnen in het landschap, evenals de dorpjes, velden met rogge en landweggetjes.

In de tweede helft van de 19de eeuw was West-Europa al flink verstedelijkt en ontstond er bij de stedelijke bourgeoisie een romantische afkeer van het stadsleven en een nostalgisch verlangen naar de eenvoud en authenticiteit van het platteland. Daarom trokken de Franse landschapsschilders naar buiten en schilderden ze harmonieuze landschappen voor de stedelijke elite. In Rusland moest de verstedelijking toen echter nog op gang komen. De Russische (intellectuele) elite woonde op het platteland en groeide daar op. Iedere Rus ervoer de grillen van de natuur aan den lijve en had geen behoefte het landschap en het plattelandsleven te idealiseren.

Daarom werden het barre klimaat, de onbegaanbare wegen, de grauwe eindeloze steppen en taiga's, de onmetelijke ruimte, de ondoordringbare bossen, de barre sneeuwwoestijnen, de eindeloze winters met hun lange heldere nachten waarin de maan alles verlicht, de kou, sneeuw en dooi de belangrijkste thema's in de Russische landschapsschilderkunst. Maar, zo zeggen de samenstellers van Het Russische landschap (Henk van Os en Sjeng Scheijen), deze onherbergzaamheid zagen ze tegelijkertijd als het meest eigene, dat verheerlijking verdiende. Dat conflict stond centraal in de Russische landschapsschilderkunst. Daarom hebben Van Os en Scheijen de 'schoonheid van de grauwte en de rijkdom van de kaalheid' als rode draad in de tentoonstelling gekozen. De manier waarop de schilders worstelden met dat conflict is tegelijk hun zoektocht geworden naar het wezen van de Russische ziel en de Russische identiteit. Veel Russen lukt het niet dat conflict op te lossen. In zijn gedicht 'Hoe ik moe werd van mijn Russische ziel' schrijft de in Nederland wonende Russische dichter Ilja Leonard Pfeijffer 'Alles is ver in een land dat te groot is' en 'Ieder krijgt dorst van een land dat te groot is'.

Met hun schilderijen wilden de Russische schilders het nationale karakter van Rusland blootleggen. Volgens Scheijen wilde Archip Koeïndzji daarom met Het berkenbos (1879) geen herkenbaar berkenbosje schilderen waarbij een stedeling gemakkelijk kan wegdromen. Hij wilde een iconisch, archetypisch berkenbos schilderen omdat hij geloofde dat daarin iets van de essentie van Rusland lag besloten.

Eindeloosheid

Koeïndzji behoort met Levitan en Sjiskin tot de drie grote schilders van het oneindige. Zij drieën zijn op de expositie met de meeste schilderijen vertegenwoordigd. Levitan hangt er onder andere met De Vladimirka-weg (1892), de eindeloze route waarlangs bannelingen –

vaak zonder schoenen en met alleen lappen om hun voeten – naar Siberië liepen en zelden terugkeerden. Van Sjiskin hangen er vooral veel monumentale, uitermate realistisch geschilderde bossen, en zijn meesterwerk In het barre Noorden (1891). Daarop staat een eenzame, met dikke pakken hard bevroren sneeuw bedekte den afgebeeld in een schijnsel van helder, blauw maanlicht (of is het een laagstaande zon?). Veel Russen kunnen zich ongetwijfeld identificeren met deze den die fier standhoudt in de barre winterkou. De meeste indruk op mij maakten echter de schilderijen van Koeïndzji. Zijn eerder genoemde iconische Berkenbos is mooi, zijn grauwe Vergeten dorp (1874) is een rake typering van Russische boerengehuchten, maar werkelijk magistraal is zijn mysterieuze Maanverlichte nacht aan de Dnjepr (1880). Kunstkenners snappen nog steeds niet hoe hij de maan in zo'n wonderlijk fluorescerende glans over de Dnjepr kan laten schijnen en het licht laat weerkatsen tegen de onderkant van de wolken. Zeker is dat hij zilvergruis door zijn verf mengde, maar hoe hij dit kunstje verder flikte is een raadsel. Geen reproductie benadert in de verste verte de sensatie van het echte schilderij. De eindeloosheid en weidsheid van de Russische ruimte heeft hij prachtig weergegeven in Het Noorden (1879), De Dnjepr 's ochtends (1881; waar de rivier zich in een steppelandschap in wijde bochten traag beweegt naar mistig verre verten) en Steppe (1890; bijna een abstract schilderij). Schrijfster Nelleke Noordervliet die voor een AVRO-documentaire over deze tentoonstelling door Rusland reisde, was verkocht toen ze de schilderijen van Koeïndzji zag: 'Hij geeft het eenzame, desolate, maar ook sterke indrukwekkend weer. Hij heeft geschilderd wat hij met zijn geestesoog zag, het idee van het Russische landschap.' •

Literatuur

- Groninger Museum Magazine 16, 4.
- Wageman, P. & D. Jackson (red.) 2003. Het Russische landschap. Groninger Museum & The National Gallery, Groningen en London.